

УДК 347.97

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.56>

НЕПРЯМІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Феннич В. П.,

доцент, кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0000-0003-2649-1322

Феннич В. П. Непрямі докази в цивільному судочинстві.

Наукова стаття присвячена розкритті природи непрямих доказів у цивільному процесі. Відзначається значення судових доказів, яке полягає в тому, що без них суд не зможе зробити висновок щодо встановленості обставин цивільної справи, якщо не має підстав для звільнення від доказування. Вказується, що сутність судових доказів розкривається не тільки через аналіз їх загальних ознак (належність, допустимість, достовірність, достатність та взаємозв'язок доказів у сукупності), але й за допомогою спеціальних ознак, які можна виявити під час класифікації судових доказів.

Стверджується, що прямі та непрямі судові докази виокремлюються за характером зв'язку судових доказів із фактом (фактами) предмета доказування. Оскільки дана класифікація судових доказів дихотомічна, перед тим як розкрити сутність непрямих доказів, автором було проаналізовано прямі докази в цивільному процесі, ознаки яких протиставлялися ознакам непрямих судових доказів. Зазначається, що непрямі докази – це такі докази, які перебувають із фактом предмету доказування у багатозначному зв'язку. Дані докази не дають можливості зробити один єдиний висновок, а декілька висновків, які стають ймовірними, тобто може мати місце або один, або інший, або третій висновок і т.д. Зв'язок непрямого доказу з фактом предмету доказування складний, що сприяє формуванню декількох можливих висновків, які повинні мати під собою розумне обґрунтування. Якщо не виключити не потрібні висновки, доведення факту предмету доказування за допомогою непрямого доказу буде неможливим, оскільки воно буде мати форму припущення.

Вказується, що на практиці доволі часто приходиться мати справу з непрямыми доказами, особливо в тій ситуації, коли вони є необхідні, тобто при відсутності прямих доказів. Виділяється значення непрямих доказів для таких стадій (етапів) судового доказування як розкриття, збирання, дослідження та оцінка доказів. Значення непрямих судових доказів аналізується на прикладах окремих цивільних справ.

Ключові слова: судові докази, непрямі докази, предмет доказування, встановлення батьківства, висновок експерта, тест-ДНК.

Fennych V. P. Indirect evidence in civil proceedings.

The scientific article is devoted to revealing the nature of indirect evidence in civil proceedings. The importance of judicial evidence is noted, which consists in the fact that without them the court will not be able to draw a conclusion on the establishment of the circumstances of the civil case, if it has no grounds for exemption from proof. It is indicated that the essence of judicial evidence is revealed not only through the analysis of their general features (relevance, admissibility, reliability, sufficiency and interrelationship of evidence in the aggregate), but also with the help of special features that can be identified during the classification of judicial evidence.

It is argued that direct and indirect judicial evidence are distinguished by the nature of the connection of judicial evidence with the fact (facts) of the subject of proof. Since this classification of judicial evidence is dichotomous, before revealing the essence of indirect evidence, the author analyzed direct evidence in civil proceedings, the features of which were contrasted with the features of indirect judicial evidence. It is shown that indirect evidence is evidence that is in a multi-valued relationship with the fact of the subject of evidence.

This evidence does not allow for a single conclusion, but several conclusions that become probable, that is, either one, or another, or a third conclusion may occur, etc. The connection of indirect evidence with the fact of the subject of evidence is complex, which contributes to the formation of several possible conclusions that must have a reasonable justification. If unnecessary conclusions are not excluded, proving the fact of the subject of evidence using indirect evidence will be impossible, since it will have the form of an assumption. It is indicated that in practice, one often has to deal with indirect evidence, especially in a situation where it is necessary, that is, in the absence of direct evidence. The importance of circumstantial evidence for such stages (stages) of judicial proving as disclosure, collection, research and evaluation of evidence is highlighted. The importance of circumstantial evidence is analyzed on the examples of individual civil cases.

Key words: judicial evidence, circumstantial evidence, subject of proof, establishment of paternity, expert opinion, DNA test.

Постановка проблеми. Метою судового доказування в цивільному судочинстві є встановлення обставин цивільної справи за допомогою судових доказів. Даний процес складний, затратний та може бути тривалий, в основі якого лежать судові докази. Згідно ЦПК України «доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» (ч. 1 ст. 76) [1]. Важливість судових доказів полягає в тому, що без них суд не зможе зробити висновок щодо встановленості обставин цивільної справи, якщо не має підстав для звільнення від доказування. Позаяк обставини справи відбулися в минулому, інформація щодо яких фіксується в документах, свідомості людини, технічних записах, матеріальних речах тощо, «судові докази, з точки зору теорії відображення, виступають засобами пізнання» [2, с. 265]. Тобто за допомогою судових доказів відбувається пізнання фактів минулого. Так, в одній цивільній справі окремого провадження заявниця вимагала встановлення факту смерті її чоловіка на тимчасово окупованій території (м. Лисичанськ, Луганська область), на підтвердження чого вона подала такі докази як «роздруківки повідомлень про смерть чоловіка, фотокопії з поховання та могили ОСОБА_2 із зазначенням даних померлого (прізвище, ім'я та по батькові, дата народження та смерті), що дає змогу ідентифікувати померлого, а також копії витягу з ЄРДР про відкриття кримінального провадження за фактом смерті ОСОБА_2, а також пояснення заявниці про факт смерті її чоловіка» [3]. Заявниця програла справу у всіх судових інстанціях, оскільки вона не надала «належних доказів, на підставі яких можливо достовірно встановити смерть її чоловіка». Усі подані нею докази були непрямими, які навіть у своїй сукупності не дали судам змогу достовірно встановити факт смерті її чоловіка, що й зумовило незадоволення заяви.

Використання в цивільній справі непрямих доказів має свою специфіку та породжує чимало проблем в їх оцінці. Нерідко помилок щодо використання непрямих доказів припускаються не лише учасники справи чи їх представники, а й судді, внаслідок чого виносяться необґрунтовані судові рішення. Зокрема, в одній цивільній справі дружина намагалася позовом усунути від спадкування по закону сина свого чоловіка від першого шлюбу. Для того, щоб виграти дану справу їй потрібно було доказати належними та допустимими доказами такі факти: 1) наявність ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги; 2) перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво; 3) потребу спадкодавця в допомозі з боку спадкоємця. Дані факти необхідно було встановити в сукупності. Суд першої інстанції позов задовільнив та усунув сина від спадкування, але апеляційна інстанція скасувала дане рішення через недоведеність доказами вищевказаних фактів. Так, позивачка факт перебування спадкодавця в безпорадному стані доводила письмовими доказами, які підтверджували в нього II групу інвалідності: повідомленням закладу охорони здоров'я про рішення МСЕК та довідкою до акта огляду МСЕК [4]. Проте, апеляція в своїй постанові вказала, що «наявність у спадкодавця другої групи інвалідності не може підтверджувати факту безпорадного стану даної особи та потреби сторонньої допомоги та догляду» [5]. Законність постанови апеляції згодом підтвердила касація [6]. В силу цього виникає необхідність, зумовлена не тільки теорією, але й практикою цивільного судочинства, розкрити природу непрямих доказів, показати особливості їх використання для встановлення обставин цивільної справи.

Метою статті є визначення юридичної природи та особливостей використання непрямих судових доказів під час встановлення фактів предмету доказування в процесі розгляду та вирішення цивільної справи по суті.

Стан опрацювання. Питання судових доказів традиційно вивчалось в доктрині цивільного процесу багатьма вітчизняними науковцями (В.Д. Андрійцьо, С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бобрик, М.О. Гетманцев, О.О. Грабовська, Д.Д. Луспенник, П.Ф. Немеш, Т.В. Цюра, С.Я. Фурса, А.С. Штефан тощо). Незважаючи на це, вважаємо, що непрямим доказам у теорії цивільного судочинства приділялося мало уваги, що позначається на правозастосовчій діяльності.

Вклад основного матеріалу. Судові докази володіють рядом загальних ознак, які розкривають їх сутність у цивільному процесі: належність (ст. 77 ЦПК), допустимість (ст. 78 ЦПК), достовірність (ст. 79 ЦПК), достатність (ст. 80 ЦПК) та наявність такого взаємозв'язку з іншими доказами по справі, що виключає між ними суперечність, розбіжність або невідповідність (ч. 2 ст. 89 ЦПК). Проте, сутність судових доказів також можна розкрити за допомогою спеціальних ознак, що виявляються під час їх класифікації. Але спеціальні ознаки будуть характеризувати тільки окремі види судових доказів та не мають іманентного значення стосовно всіх доказів у цивільному процесі.

Класифікація судових доказів – логічна операція поділу їх на види, яка проводиться за певним критерієм, що дає можливість виявити між доказами відмінність і подібності, поглибити процес їх пізнання. Класифікація судових доказів проводиться не тільки з теоретичних, але і практичних позицій, наприклад, для того, щоб виявити специфіку використання того чи іншого виду судового доказу під час встановлення обставин цивільної справи. Класифікація судових доказів на види може проводитися за різними критеріями, який називають основою класифікації. Оскільки судові докази в цивільному процесі виступають багатограним явищем, їх класифікація може бути проведена не за одним, а за декількома критеріями. Одні критерії класифікації судових доказів пов'язані з таким структурним елементом доказів, як зміст, інші – з процесуальною формою, треті – з функціями судових доказів і т.д. Як правило, у більшості випадків поділ судових доказів дихотомічний, де докази поділяються на дві групи. В цьому випадку, аналіз судових доказів побудований на протиставленні ознак однієї групи ознакам іншої групи судових доказів [7, с. 578]. Однією з таких дихотомічних класифікацій судових доказів є поділ судових доказів на прямі та непрямі.

Прямі та непрямі судові докази виокремлюються за характером зв'язку судових доказів із фактом (фактами) предмета доказування. Факти предмета доказування, що треба встановити за допомогою доказів, у теорії цивільного процесу називають пошуковими фактами [8]. Щоб краще усвідомити природу непрямих доказів, спочатку розглянемо поняття та сутність прямих доказів. На їх співставленні можна буде продемонструвати особливість непрямих доказів та специфіку їх використання в цивільній справі.

Прямі докази – це такі докази, зміст яких має однозначний зв'язок з фактом предмету доказування. Цей зв'язок дозволяє зробити тільки один єдиний висновок: факт існує або факт не існує. Наприклад, у справі про стягнення заборгованості між фізичними особами боргова розписка виступає доказом існування між сторонами відносин позики. Тут документ буде прямим письмовим доказом, що підтверджує існування декількох важливих фактів, необхідних для правильного вирішення справи (відповідачу була передана позивачем певна сума коштів, дані кошти він зобов'язувався повернути до певного числа). Мало того, перебування боргової розписки в кредитора або боржника теж буде виступати прямим доказом важливого факту: борг не повернуто, якщо боргова розписка в кредитора або борг повернуто, якщо боргова розписка в боржника (ч. 3 ст. 545 ЦК) [9].

Непрямі докази – це такі докази, які перебувають із фактом предмету доказування у багатозначному зв'язку. Дані докази не дають можливості зробити один єдиний висновок, а декілька висновків, які стають ймовірними, тобто може мати місце або один, або інший, або третій висновок і т.д. Наприклад, у цивільній справі про поділ подружнього майна один із подружжя намагається доказати факт окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, щоб суд визнав особистою приватною власністю майно, набуте нею (ним) за час такого проживання (ч. 6 ст. 57 СК) [10]. Достовірно встановити факт роздільного проживання подружжя, посилаючись на їхні паспорти, де вказані різні місця реєстрації подружжя не вийде, бо вказані письмові докази будуть непрямими письмовими доказами, з яких може впливати два можливі висновки: особа дійсно мешкає в місці реєстрації або особа фактично мешкає в іншому місці, хоча зареєстрована в другому. Отже, зв'язок непрямого доказу з фактом предмету доказування складний, що сприяє формуванню декілька можливих висновків, які повинні мати під собою розумне обґрунтування. Якщо не виключити не потрібні нам висновки (а це відбувається за допомогою інших доказів – *Авт.*), доведення факту предмету доказування через

непрямий доказ буде неможливим, оскільки воно буде мати форму припущення. ЦПК України таке забороняє прямо: «доказування не може ґрунтуватися на припущеннях» (ч. 6 ст. 81). Цікаво, але чинний КПК України дозволяє доказування на припущеннях, правда, коли виноситься виправдувальний вирок: «усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи» (ч. 4 ст. 17) [11]. Проте, обвинувальний вирок, як і судові рішення в цивільному процесі, базуватися на припущеннях не може.

Виходячи з вищенаведеного, для суду щоб забезпечити винесення обґрунтованого рішення ідеальним були б прямі докази. Але на практиці доволі часто приходиться мати справу з непрямими доказами, особливо в тій ситуації, коли вони є *необхідні*, оскільки прямих бути не може. У цьому відношенні показовою є цивільна справа про встановлення батьківства при народженні позашлюбної дитини при відсутності спільної заяви її батьків щодо батьківства дитини. Цікава динаміка ступеня вірогідності непрямих доказів у такій справі: від певного (вважай невизначеного) до максимально високого ступеня. Так, ще в 1910-1911 роках Людвік Гіршфельд виявив спадковість груп крові, що мало важливе значення для судово-медичної експертизи у справі про встановлення батьківства [12]. Але радянська влада категорично забороняла судам керуватися експертизою крові для встановлення батьківства в силу її ненауковості. Спільний циркуляр Народного комісаріату юстиції (далі Наркомюст) та Народного комісаріату охорони здоров'я від 24 червня 1925 р. №120 зазначає, що «народні комісаріати охорони здоров'я та юстиції, базуючись на висновках Наукової медичної ради, роз'яснюють» «органам юстиції не користуватися такими в якості доказів». Згодом Наркомюст прямим текстом у ще більш категоричній формі заборонив користуватися даними такої експертизи для встановлення батьківства: «пропонує при вирішенні вказаних справ від судово-медичної експертизи, як судового доказу, у всіх без винятків випадках утриматися». Хоча за кордоном суди вже у 20-х р. допускали експертизу групової спорідненості для встановлення батьківства. Натомість, у радянських судах для доведення факту біологічного батьківства нерідко призначалася експертиза, яка визначала зовнішню схожість між дитиною та батьком. З часом радянська влада стала більш схильною до експертизи групової спорідненості та в 40-х роках вищі судові органи почали рекомендувати керуватися її результатами при встановленні батьківства. Висновок експерта в таких справах, якщо він не містив негативного результату, був непрямим доказом, оскільки експерт вказував, що «батьківство не виключається». Згодом Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 р. у справах про встановлення батьківства орієнтував суд брати до уваги «спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини, або спільне виховання чи утримання ними дитини, або докази, що з достовірністю підтверджують визнання відповідачем батьківства» (ч. 3 ст. 53) [13]. Дані факти тільки побічно підтверджували біологічне батьківство особи, а тому докази, дані на їх встановлення, були непрямі. Наразі СК України 2002 р. не обмежує суд такою інформацією: «підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи» (ч. 2 ст. 128). А розвиток вчення щодо генотипу людини сьогодні дозволяє з високою точністю за допомогою аналізу маркерів в аутосомній ДНК виключити чи встановити батьківство: 100% та 99,99% відповідно [14, с. 89]. Молекулярно-генетична експертиза стала настільки поширеною у справах про встановлення батьківства через високий рівень достовірності її результатів, що не тільки вищі судові органи України, але й ЄСПЛ говорять про неї як єдиний метод «точного встановлення батьківства щодо конкретної дитини» (п. 19) [15], де висновок експерта «суттєво переважає будь-які інші докази» (п. 59) [16]. Отже, від неможливості доведення до певної ймовірності, а потім до високого ступеня достовірності пройшли шлях докази щодо факту біологічного батьківства.

Значення класифікації судових доказів на прямі та непрямі надзвичайно велике і має практичні наслідки, позаяк вона впливає на більшість стадій (етапів) судового доказування: на збирання непрямих доказів, їх розкриття, дослідження та оцінку доказів. Так, для підтвердження факту предмету доказування одного прямого доказу достатньо, в той час, як один непрямий доказ не забезпечує встановлення такого факту. Для його доведення за допомогою непрямих доказів треба декілька непрямих доказів. У їх достовірності суд не повинен сумніватися, і їх має бути подано в такій кількості, щоб суд міг зробити один єдиний висновок про існування чи не існування факту предмету доказування. Чим більша кількість непрямих доказів, тим більше вірогідність суду перетворюється у впевненість, що факт предмету доказування має місце, ніж не має. Це означає, що такі докази в потрібній кількості треба виявити, направити учасникам справи та суду, витратити час на їх дослідження та оцінку. Отже, доказування за допомогою непрямих доказів збільшує не тільки час та роботу суду, але вимагає від

